

ции. Ассоциативный тезаурус современного русского языка. Часть I // — М. : «Помовский и партнеры», 1994. — 224 с.

7. Словарь русского языка: В 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус. яз., Под. ред. А. П. Евгеньевой. — 3-е изд., стер. // — М. : Рус. яз., 1986. — Т. 2. К—О. — С. 750.

8. Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.: У 2 т. / Укл.: Д. Г. Гринчишин, У. Я. Єдлінська, В. Л. Карпова, І. М. Керницький, Л. М. Полюга, Р. Й. Керста, М. Л. Худаш // — К. : «Наук. думка», 1977—1978. — Т. 2: Н — (5827 слів) / Ред. тому: Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. / — К. : «Наук. думка», 1978. — 592 с.

9. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда / — К. : «Наук. думка», 1973. — Т. 4 — 506 с.

10. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда / — К. : «Наук. думка», 1973. — Т. 5 — 839 с.

11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Макс Фасмер / Пер. с нем. и дополнения члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева ; под ред. и с предисл. проф. Б. А. Ларина. Изд. 2-е, стереотип. В 4 т. // — М. : «Прогресс», 1986. Тома I—IV.

12. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. — К. : Наук. думка, 1983. — Т. 3 / Укл. : Р. В. Болдирєв та ін/. — 1989. — 552 с.

УДК 811.161.2'42

Р. Л. Сердега

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Деякі специфічні явища, спостережені у складі повір'їв, виражених реченням

Сердега Р. Л. Деякі специфічні явища, спостережені у складі повір'їв, виражених реченням. Повір'я — це одна з найдавніших форм духовного освоєння світу, яка цілком заслуговує серйозного ставлення і відповідного дослідження з боку вчених різних гуманітарних напрямків — етнографів, культурологів, міфологів, фольклористів і лінгвістів зокрема. У статті розглядаються повір'я, виражені реченням. Основна увага приділяється деяким специфічним явищам, що в них зустрічаються. Це, зокрема, явище заміни негативної мотивації позитивною, антонімія прогнозованих наслідків, подвійна мотивація, явище полімотивованості.

Ключові слова: *повір'я, подвійна мотивація, явище полімотивованості, антонімія прогнозованих наслідків, явище заміни негативної мотивації позитивною.*

Сердега Р. Л. Некоторые специфические явления, наблюдаемые в составе поверий, выраженных предложением. Поверье — это одна из древнейших форм духовного освоения мира, которая вполне заслуживает серьёзного отношения и соответственного изучения со стороны учёных разных гуманитарных направлений — этнографов, культурологов, мифологов, фольклористов, лингвистов. В статье рассматриваются поверья, выраженные предложением. Основное внимание уделяется некоторым специфическим явлениям, которые в них встречаются. Это, например, явление замены негативной мотивации позитивной, антонимия прогнозируемых последствий, двойная мотивация, явление полимотивированности.

Ключевые слова: *поверье, двойная мотивация, явление полимотивированности, антонимия прогнозируемых последствий, явление замены негативной мотивации позитивной.*

Serdega R. L. Some specific phenomena that are observed in beliefs expressed in sentence. Belief is one of the oldest forms of spiritual word perception, which truly deserves a serious treatment and corresponding scientific study of different humanitarian fields, such as: ethnography, culturology, mythology, folklore and linguistics. The present paper deals with beliefs expressed in sentence. The main attention is drawn to some specific phenomena that can be found in these beliefs. For instance, it can be substitution of the negative motivation to positive one, autonomy of predictable circumstances, double motivation and phenomena of polymotivation.

Key words: *belief, double motivation, phenomena of polymotivation, autonomy of predictable circumstances, phenomena substitution of the negative motivation to positive one.*

Питання дослідження повір'їв має тривалу історію. Значний внесок у розвиток означеної теми зробив й І. І. Срезневський [6]. Сьогодні ми маємо десятки тисяч робіт, присвячених різним аспектам їх вивчення, але й надалі дослідження цього феномена народної культури, що охоплює усі сфери та етапи людського життя, залишається актуальним.

Повір'я мають різні форми вияву – предметний (віра в магичні властивості різних речей, предметів), акціональний (дієвий), вербальний (словесний) тощо. Нас цікавить у першу чергу останній з них – вербальний. Причому не ті повір'я, що становлять цілий розгорнутий текст, а ті, які мають вербальну форму, виражену реченням.

Предметом нашої статті є деякі специфічні явища, що спостерігаються у повір'ях, виражених реченням, зокрема явище подвійної мотивації та полімотивованості аналізованих фактів народної культури, заміни традиційної негативної мотивації повір'я позитивною, а також випадки антонімії прогнозованих наслідків.

Матеріалом для статті слугували повір'я, зафіксовані під час студентських діалектологічних експедицій 2007–2009 рр. у населені пункти Харківської області (сmt. Солоницівка, с. Солоницівка (Гаврилівка) Дергачівського району), а також факти народної культури, вилучені з праць Г. Булашева [1], І. Огієнка [5].

Подвійна мотивація та явище полімотивованості повір'їв. Повір'я, що не мають розлогої оповідної форми та функціонують у вигляді речень, генетично завжди мотивовані, хоча в синхронії така мотивація часто не зберігається, втрачається. Мотиваторами можуть виступати язичницькі та християнські вірування, міфи, апокрифічні легенди, пізнання природи, традиційні обрядові та життєво-побутові настанови народу, його сміховинно-жартівлива культура, народна іронія загалом тощо. Часто буває так, що повір'я можуть мати навіть не один єдиний, а кілька можливих чинників мотивації. Назвемо умовно такі випадки подвійною мотивацією та полімотивованістю. Наприклад, асоціативний зв'язок у повір'ї *якщо розсипати горох, то це на сльози* будується на основі зовнішньої схожості горошини та сльози. Але в народі побуває й інше пояснення (апокрифічне). Мовляв, коли рід людський був покараний Господом за гріхи свої, то щоб урятувати людей, Матір Божа плакала і її сльози става-

ли горохом (сmt. Солоницівка). У Г. Булашева зустрічаємо теж християнізоване пояснення виникнення гороху. За ним, він теж походить від сліз, але не діви Марії, а від Адамових: „Ячмінь і горох також походять от сліз Адама, коли він, по вигнанні з раю, обробляв уперше землю й плакав (Літинський повіт). Зокрема, про походження гороху в Старокостянтинівському повіті розповідають таку легенду. Коли Господь вигнав Адама з раю, йому довелося взятися за діло – обробляти землю, щоб прогодувати себе з Євою. Важко було Адамові звикати до тяжкої праці, і ось, коли він уперше взявся за обробку землі і вперше ходив за плугом, то дуже плакав. А де падали на землю його сльози, там виріс горох, який у багатьох місцевостях України зветься, мабуть, під впливом наведеної легенди сльозами Адама [1:304]. Або візьмемо, наприклад, таке *їсти з посуду, що тріснув, не можна, це на нещастя*, бо „*життя трісне*” (с. Гаврилівка, Дергачівський р-н, Харківська обл.). У цьому випадку розбитий посуд символізує втрату, збитки. Крім того, це повір'я має ще й звичайну, побутову мотивацію, яка зводиться до міркування про те, що такий посуд у будь-яку хвилину може тріснути остаточно й тоді людина обпечеться кип'ятком чи гарячим супом тощо. Випадки такого плану, коли допускається кілька можливих мотивацій, пропонуємо назвати подвійною мотивацією, а якщо повір'я має більшу, ніж два, кількість можливих мотиваторів, то варто, на нашу думку, назвати таке явище полімотивованістю. Візьмемо, зокрема, таке: *миші одяг гризуть – незабаром помре власник цього одягу*. Містично-асоціативне значення повір'я: коли одяг погризли, то він вже не знадобиться людині; можливо, це знак: скоро помре. Проте повір'я про деяких тварин часто забарвлені християнським елементом. І, миша, очевидно, згадана не випадково, бо широкого розповсюдження, як зазначає А. В. Гура, в народі набула легенда про те, що миша прогризла діру в Ноевому ковчезі, яку заткнула своїм хвостом кішка [3:404]. За це вона була проклята, бо ледве не занапастила все живе. Відповідно, якщо миша що-небудь гризе – занапастити хоче. Проте таке повір'я може мати (як і більшість „заборонно-залякувальних” повір'їв) суто побутову мотивацію: раз ти не слідкуєш за своїми речами, то, значить, уже байдужий до життя, власного будинку, – чи не помирати в такому разі зібрався? Тобто воно має подіяти в тому

випадку, коли нормальне пояснення того, що за своїми речами треба слідкувати, не діє. До полімотивованих, на нашу думку, належить і таке повір'я: *беременній не можна сидіти на порозі* (сmt. Солоницівка, Дергачівський р-н, Харківська обл.). У першу чергу його мотивація безпосередньо пов'язана з тими магічними властивостями, які приписуються порогові як межі між двома світами – зовнішнім, чужим і внутрішнім, домашнім, своїм. Не можна на порозі сидіти й тому, що в давнину під ним ховали померлих нехрещених дітей, щоб кожний, хто через поріг переступить, „крестив” їх (с. Солоницівка (Гаврилівка) Дергачівський р-н, Харківська обл.). Згадку про те, що під порогом ховали найчастіше дітей, знаходимо й у синтетичних працях В. Войтовича [2:385] і В. Жайворонка [4:470]. Але, по суті, за цим убачається й піклування про здоров'я майбутньої матері, бо, по-перше, сидіти на порозі – не дуже зручна поза для вагітної жінки, а іноді й просто небезпечна, і, по-друге, поріг – місце протягів, які абсолютно ні до чого жінці в такому стані.

Заміна традиційної негативної мотивації повір'я позитивною. Якщо повір'я мало виразне негативне спрямування, то людина намагалася, як правило, завжди захистити себе від його наслідків за допомогою різних оберегів (талісманів, амулетів, рослин тощо). Так, наприклад, оберегами від русалок вважалися полин або любисток. Залізна шпилька причеплена до одягу мала допомогти від пристріту та уроків. Існували також і своєрідні оберегово-захисні заходи. Наприклад, тримати дулю в кишені або перехрестити пальці при спілкуванні з людиною, що здатна до зурочення. Чи якщо, наприклад, чорна кішка перебігла дорогу треба обійти це місце, перейти на інший бік, почекати поки пройде хтось інший чи, принаймні, взятися за гудзик (бажано металевий) і потім йти далі. Проте поряд із цими традиційними діями, оберегами, словесними захисними формулами (як, наприклад, *царство йому небесне* або *земля пухом*) помічаємо також сучасніше вербальне перебивання можливих негативних наслідків. Наприклад, існує таке повір'я, що *Не можна неодруженому парубкові чи неодруженій дівчині сидіти на розі стола*, бо не одружиться або заміж не вийде. Проте сьогодні спостерігаємо заміну негативної мотивації позитивною, коли у відповідь на зауваження, що не можна сидіти на розі стола, кажуть *з вулгом буду* (тобто матиму житло) (сmt. Солоницівка, с. Солони-

цівка (Гаврилівка)). Ця вербальна формула якраз і спрямована на перебивання можливих негативних наслідків і виконує, фактично, функцію своєрідного словесного оберега.

Антонімія прогнозованих наслідків. Поряд із згаданими вище явищами зустрічаються інколи серед повір'їв однакові синтаксичні конструкції з різними, майже діаметрально протилежними, прогнозами щодо очікуваних наслідків. Наприклад, побачити падаючу зірку. Ця дія витлумачується по-різному. *Якщо побачиш падаючу зірку, то незабаром помре близька тобі людина або помреш ти сам або якщо побачиш падаючу зірку, то будеш щасливим.* Відносно легко пояснити мотивацію першого повір'я. За однією з давніх легенд, при народженні дитини на небі запалюється зірка, що сяє до тих пір, поки людина жива, а зі смертю її вона падає й гасне. Кожна людина має на небі свою зірку, і коли вона народжується, Бог запалює зірку, а коли вмирає, з неба котиться й зірка [4:254]. Вважається, що під час зорепаду не можна дивитися на зорі, що падають-котяться з неба, бо „скотишся з життя” [2:202]. Відбиття подібних уявлень зустрічаємо й у художніх творах українських письменників XIX століття. Цитуємо далі за І. Огієнком [5:138]. „Зорі – то людській душі. Як засне грішне тіло, добрі душі, покинувши землю, зносяться до Господа Бога, купуються, обливаються у небесному світі, підслухають, що говорять на Небі Ангели... Як же часом покотиться по Небу й погасне ясна зоря, козак перехреститься і помолиться за усопшу ду́шу (П. Куліш „Чорна Рада”). „Зорі – то Янголи дивляться. У кожного є свій Янгол: то він і пильнує за душею, стереже її, щоб, бува, що лихе не спіткало. Ото ж, як зірочка покотиться, то душа переставиться” (Панас Мирний „Хіба ревуть воли, як ясла повії”). „Зорі, – зазначає Г. Булашев, – нерозривно пов'язані з людиною” [1:249]. Їх вважають запаленими свічками, і кажуть, що тільки-но хтось народжується, Бог відразу ж запалює на небі його свічу у вигляді нової зорі. „Скільки душ живе на землі, стільки й свічок (зірок) горить на небі” (Харківський, Житомирський, Літинський і Луцький повіти)” [1:249]. Отже, в цьому випадку маємо більш-менш прозору мотивацію.

Складніше пояснити позитивне трактування цього повір'я. Очевидно, мотивація тут (*якщо побачиш падаючу зірку, то будеш щасливим*) пов'язана з народною вірою в те, що така зірка здатна виконувати бажання:

знайду що т'їки же^лан':а загадуйут' (с. Солоницівка (Гаврилівка), Дергачівський р-н, Харківська обл.). Отже, побачити падаючу зірку – знак того, що ваша заповітна мрія у швидкому майбутньому здійсниться. А оскільки людина майже завжди бажає в такому випадку чогось гарного й доброго, то зрозуміло, що здійснення того, чого вона загадала, цілком може зробити її щасливою. Умовно назвемо таке явище антонімією прогнозованих наслідків.

Отже, наші спостереження дозволяють виділити у складі аналізованих повір'їв деякі специфічні явища, які ми умовно назвали антонімією прогнозованих наслідків, заміною традиційної негативної мотивації повір'я позитивною, подвійною мотивацією та явищем полімотивованості. Ці явища присутні в аналізованих фактах неоднаковою мірою, найчастіше зустрічаються подвійна мотивація та полімотивованість.

Література

1. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Кошмогонічні українські народні погляди та вірування / Георгій Булашев. — К. : Фірма „Довіра”, 1993. — 414 с.
2. Войтович В. М. Українська міфологія / Валерій Войтович. — К. : Либідь, 2005. — 664 с.
3. Гура А. В. Символика животных в славянской традиции / А. В. Гура. — М. : Индрик, 1997. — 912 с.
4. Жайворонко В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / Віталій Жайворонко. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
5. Митрополит Іларіон Дохристиянські вірування українського народу / Митрополит Іларіон // Українські традиції / [авт.-упоряд. О. В. Ковалевський]. — Х. : Фоліо, 2007. — С. 128—180.
6. Срезневский И. И. Славянская мифология, или О богослужении русском в язычестве / И. И. Срезневский // Украинский вестник. — Х., 1817. — Ч. 6. — № 4. — С. 3—24; № 5. — С. 141—151.

УДК 81'374.2

О. І. Сімович

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів

Вербальний символ в обрядовому контексті

Сімович О. І. Вербальний символ в обрядовому контексті. В статті проаналізовано функціонування кількох вербальних символів у контексті обряду / ритуалу, у якому реалізується семантика символу. На вербальному рівні таким контекстом можна вважати відповідний текст. Здебільшого символічне значення тут формується під впливом кількох чинників: місця подій, діяча, підпорядкованості конкретній ідеї та ін. Такий обрядовий символ – семіотично маркований і вторинний стосовно свого "прототипу" (обряду).

Ключові слова: вербальний символ, обряд, ритуал, семантика, контекст.

Сімович О. И. Вербальный символ в обрядовом контексте. В статье анализируется функционирование некоторых вербальных символов в контексте обряда / ритуала, являющихся своеобразным контекстом реализации семантики символа. На вербальном уровне таким контекстом выступает соответствующий текст. В основном символическое значение тут формируется под воздействием нескольких факторов: места действия, субъекта, подчиненности идее и др. Представленный обрядовый символ – семіотически маркирован и вторичный по отношению к своему "прототипу" (обряду).

Ключевые слова: вербальный символ, обряд, ритуал, семантика, контекст.

Simovych O. I. The verbal symbol in the ritual context. In this article was analyzed the function of some verbal symbols in ritual context which realized the semantic of the symbol. Such a context on the verbal level is a specific text. Often symbolic meaning is formulated by the influence of such a factors: the place of the action, the acted person, the subordination of concrete idea. This ritual symbol is semіotically marked and secondary for its "prototype" (rite).

Key words: verbal symbol, ritual, semantics, context.